

Magi och naturprodukter inslag i samisk traditionell folkmedicin

Samerna saknade länge tillgång till läkare och fick själva lösa sina medicinska problem eller sätta sin tillit till personer som ansågs ha särskilda insikter och förmågor på det medicinska området. På det sättet utvecklades en rik traditionell folkmedicin. Vissa läkemedel och behandlingsmetoder kan ha varit verksamma, andra snarast skadliga, och flertalet var troligen helt verkningslösa.

ROLF KJELLSTRÖM

polar- och lappmarksforskare, docent och författare och har varit verksam vid Nordiska museet i Stockholm.

II Samernas traditionella folkmedicin var utomordentligt omfattande och utvecklades delvis som en följd av att samerna länge saknade tillgång till läkare och alltså själva fick lösa sina medicinska problem eller sätta sin tillit till andra personer som ansågs ha särskilda insikter och förmågor på detta område. Folkmedicinen omfattade dels allmän folkmedicin – med eller utan magiska inslag – dels en religiös, shamanistisk botgöring.

Mytiska sjukdomsorsaker

Sjukdomsorsakerna var av stort intresse för samerna men givetvis också svåra att skaffa sig insikt om. Ofta trodde man att sjukdomarna hade förorsakats av avlidnas andar eller andra underjordiska andar eller av något slags demoner. Dessa kunde nämligen beskjuta den sjuke med trollskott eller göra honom sjuk genom att vidröra honom, stjäla hans själ eller på annat sätt »ta honom i besittning«. Bland icke-samisk befolkning ansågs samerna ha en sådan förmåga att sätta sjukdom på folk, och människor var därför rädda för att utsätta sig för samernas missnöje. Det är mycket möjligt att en del samer också utnyttjade denna rädsla för egen vinning.

Föreställningen om dels en förlorad själ, dels en påtvingad ande tycktes motsvara två typer av sjukdomar, vilka var helt olika till sin karaktär. Man förmodade att själen gått förlorad när patienten låg i koma eller hade förlorat medvetandet, eller så trodde man att ett främmande objekt eller en ande trängt in i eller invaderat patientens kropp, vilket skulle vara anledningen till den uppkomna smärtan.

Samernas traditionella sjukdomar var i stort desamma som de omgivande folkens, även om deras livsstil medförde att

vissa sjukdomstillstånd var överrepresenterade, t ex ögoninflammationer och andra ögonsjukdomar, förfrysningsskador och sendrag. Snöblindhet och skörbjugg förekom också.

I sina behandlingar använde samerna ofta naturprodukter, t ex träd och trädprodukter, djur och djurprodukter, medicinalväxter och andra växter, metaller och mineraler samt även produkter från människan själv.

Bot mot akuta skador och smärta

Mot hundbett klippte man av några av hundens morrhår som först brändes litet lätt och sedan smordes på såret.

För öppna sår fanns ett osvikligt »plåstret« att ta till, nämligen nyrivna remsor av färsk, ung björknäver. Denna behandling var vanlig i alla svenska lappmarker, och redan Linné talar om den från sin resa 1732. Plåstret torde ha flera fördelar. Dels var den nyrivna nävern relativt steril, dels höll nävern såret öppet. Garvsyran i nävern bidrog till att det »drog«, så att såret inte bulnade och fylldes med var. Plåstret byttes i allmänhet varje dag.

På sår användes också galla, spindelväv, renflott, malda brända renben och renhorn samt kåda. Den bästa sårsalvan gjordes av den kåda som finns i blåsor inne i stammen på en del granar. Den skulle gärna blandas med fett, färtalg, men allra helst med honung från humlor. Även rölleka, som lär innehålla ett garvämne som är sammandragande och verksamt vid sårbehandling, användes.

Mot brännsår fanns många alternativ: Djururin användes liksom salt, sirap, sot, tran, innehållet i fågelägg, mjölk och mjölkprodukter, lampfotogen, röksopp och videbark kokt i vatten. Även fårlort användes liksom fett, helst från renklövar eller hundar, samt tarmfett från kat-
ter.

Renost kokades i vatten och utblandades med svavel och smordes på bränn-

Renklövar, renfett och rensenor är bara några av de produkter från renen som samerna använde i sin läkekonst.

sår. Innehållet i renvommen och även getingbål ansågs särskilt bra mot sådana brännsår som förorsakats av kokande vatten (däremot dög det inte mot brännsår uppkomna av eld). Exkrementer från ren, hare, husdjur och människa användes också. Skinn från ren, hund, lämmel, orm och räv utnyttjades, t ex den tunna sidan av köttetsidan på råa renskinn.

För att stoppa blod användes sot eller finmalet kaffe på blödningen. Man kunde också äta ren- eller björnfett. Men många personer kunde själva stämma blod, och otaliga belägg finns för det. Det brukade räcka med att de fick veta blödningens karaktär och patientens namn.

Mot ögoninflammationer och ögonsjukdomar användes väl kokt renklövfett som smordes på ögonen. Dessa tillstånd var vanliga hos samerna uppger flera äldre källor och menar att det hängde samman med den ständiga röken i kåtan. Möjligen hade det också att göra med den starka solen och solens reflexer i snön. Vid blemma på ögat skulle man låta den vila eller skära litet i den så att blod kom fram. Fiskögon åts mot ögonsjukdomar och för att stärka synförmågan. Om det hade kommit främmande partiklar in i ögonen mjölkades kvinnomjölks direkt in i ögat. Om ögonen blev såriga eller röda skulle man stryka över dem med en kattsvans, men det skulle vara svansen på en levande katt. Ögonsjukdomar behandlades även ibland med galla av örn, svan, varg eller saltvatten.

Mot sendrag knöts rensenor om en arm eller en fot, vilket var en mycket vanlig förekommande företeelse. I äldre tider

Det kunde vara både långt och riskfyllt att ta sig till en läkare när någon i samebyn blev akut sjuk. Här fraktas ett hastigt insjuknat barn till läkare i Kiruna. Foto: Borg Mesch 1904.

Koppling i Vörå i Finland, 1910-tal. På ett hål i huden sattes ett horn. Blodet »dross ut« genom det vakuum som bildades. Foto: Jakob Terngren/Nordiska museet.

Vid åderlätning gjorde man hål på huden med kniv eller yxa (!). Mangskog, Värmland, 1922. Foto: Nils Keyland/Nordiska museet.

skulle senan, när det gällde män, komma från en renko, medan den för kvinnor skulle komma från en renoxe.

Mot förfrysning användes rensmör. När tår och fingrar förfrös lindades de ibland med sennagräs. Renost kokt i mjölk ansågs avhjälpa all svaghet i lungor och bröst som härledde sig ur kyla.

För att råda bot på förstoppning, som i och för sig inte var så vanligt, drack man barklag, kokade krossade enbär i vatten, blad och rot av kokt vattenklöver, krutvatten, petroleum i vatten, fett från bäversvans blandat med bävergäll dracks i öl samt finklippta sälhår utblandade med vatten och tran. På småbarn gnedes magen in med sälhår. Mot hård mage användes orm- eller fiskfjäll eller en sked-

full mærg från kokta mærgben. Även flottet från kokade renklövar skulle vara bra. Klövfettet fick man fram när renklövarna långkokade i vatten så fettet flöt upp till ytan. Kvicksilver äts. Blodsoppa från ren verkade också. Mærg från renens nedre led på frambenet äts. Sirap blandat med smält smör likaså. Naveln på småbarn smörjes med smör, men smör användes också av vuxna.

För ont i magen drack man ormfjäll eller ormkött i vatten och även björngalla blandad i brännvin. Stjälken på kvanne intogs bl a för magsjukdomar.

Mot diarré fanns många medel. Man kunde dricka vatten eller mjölk i vilket harexkrementer hade smulats sönder. Kummin togs in med eller utan mjölk. Brännvin, mjölk och pepparkorn kokades i kaffe och dracks, och kvanne-

blomster kokades i mjölk och dracks. Divelbär kunde också delas och läggas i mjölk. Rönnbär och bär av tibast användes också. I Lule lappmark drack man björkvatten tillsatt med torkad harmage i samma syfte. Även lag av rönträdsbark användes. För diarré hos barn gavs söndergnuggade rentarmar i bitar och även blodrot. Ibland gjorde man en gröt på brända ben och kornmjöl. Kvicksilver respektive krut intogs. Varma stenar rekommenderades också.

Mot vanlig värk användes kokt kvanne – som hölls mot den sjuka kroppsdelen – eller bävergäll. Det sistnämnda ansågs vara bra för i stort sett alla inre sjukdomar och var ett slags universalmedel. För värk i livmodern ansågs renens tarmfett vara bra men däremot inte mjölkmat.

Mot huvudvärk skulle en person ta ena handen bak i huvudet och den andra mot pannan och trycka starkt på huvudet. Samma tryckning gjordes så på sidorna av huvudet. Åderlätning var en annan metod liksom att bränna tunder. Man använde även ättika som tillsammans med råa potatisskivor lades på huvudet.

Botemedel mot urinstämna var ormskinn som hade torkat i solen, som sedan äts upp eller skars sönder och lades i brännvin som dracks upp. Även torkade skelettdelar från orm tuggades eller gnuggades sönder i brännvin. Silad lag på enbär, bävergalla och dekokt på björklöv dracks också. Män som hade urinstopp smörjde sot på penis. Man kunde även äta renfett men helst då med inslag av sälhår.

Bot mot kroniska åkomor

Mot eksem användes vanligen fett, antingen naturellt eller kokt, från en fet

Tandutdragning utanför lappkåtan i Tjuorajokk, Gällivare socken. 1947. Foto: JE Anderbjörk. Bilden tillhör Nordiska museet.

hund. Egen urin var vanligt att använda och tran förekom också. Svavel blandat med tjära, terpentin och grädde var ett annat medel liksom vanlig jordmylla.

Mot reumatism, ischias och gikt användes fett från björn, hund, bäver eller orm. Man kunde också bränna tunder eller göra en kniv av alträ – inget annat träslag dög – och stryka och gnida det onda stället med den. Kött av hund kunde också kokas och saften därifrån drickas. Björklöv kokades i vatten och användes till bad. Man tog även björklöv med litet kåda i och lade det i en säng som den sjuke sedan fick ligga i. Värken gick då över, sades det.

Mot astma dracks avkok av bär, kvanne-rot och strätta. Grod blod skulle även vara verksamt. Åderlätning tillämpades också. Man bar även skinn av hund eller viträv.

Mot andra sjukdomar i bröstet drack man eget blod eller urin, brännvin, avkok av enbär och åt roten av kvanne. Kärrsilja samt renmossa kokades i mjölk, röllika i vatten, och dracks. Ormfett eller renmarg smordes på bröstet. Värme var också bra, tyckte man, liksom åderlätning.

Mot polio kokades nio olika träslag och nio sorters ljung och mossa samman, och i den dekokten badades den sjuke.

Likheter mellan samiskt och nordiskt

Samernas allmänna traditionella folkmedicin var inte speciellt originell utan knöt an till traditionell norsk och svensk folkmedicin. Undantag i det avseendet utgjorde en del växter med fjällanknyt-

ning samt produkter från renen som spelade så stor roll för samerna. Men å andra sidan använde flera andra subarktiska folk produkter från renen på liknande sätt, t ex sojoter, samojeder, tunguser, korjaker och liknande folkslag. Om detta till trots av samernas användande av medicinalväxter och olika kurer ändå förefaller helt främmande för oss beror det möjligen på att folkmedicintraditioner har bibehållits så mycket senare hos samerna än hos de nordiska grannfolken.

Med företeelser som koppning, åderlätning, hank och bränna tunder kan man påvisa likheten mellan samisk folkmedicin och allmän svensk och norsk folkmedicin. Dessa metoder hade det gemensamt att de ansågs avlägsna »det onda« som framkallades i medvetet anlagda sår, antingen genom blodet, lymfan eller varet. Det verkar som om tanken bakom arrangemangen var principen »ont skall med ont fördrivas«. Som t ex metoden att vid tandvärk tälja till en träpinne och sticka ned i den sjuka tanden så att det blödde. Det sjuka skulle därmed överföras till träpinnen. Denna metod förefaller att ha varit mycket spridd i Norden. I behandlingssättet spåras resterna av en ursprungligen gammalnordisk–hednisk sedvänja som levat kvar såväl i nordisk som samisk miljö under århundraden fram till 1800-talets slut.

Vid koppning tog man håll med en snäppare så att ytliga sår bildades. På det tagna hålet sattes ett horn som fylldes med blod på grund av det vakuum som bildades i hornet.

Vid åderlätning gjorde man håll på en blodåder – oftast med kniv eller yxa.

Att anlägga en hank tillgick på följande vis: En nål med en tjock ulltråd stacks genom nacken under nacksenorna. Trådens ändar bands sedan ihop till en ögla, som hängde nedför ryggen. Den sjuke måste gå till sängs och fick inte stiga upp förrän tråden ruttnat av och det onda runnit ur kroppen genom hålet i den inflammerade nacken.

Att bränna tunder var en speciell behandlingsmetod som innebar att man lade en bit björkticka, en svamputväxt på björken, på huden och tände på. Yttersta lagret av björktickan brukar vara hård och måste skäras bort och resten kokas i björklut. En del samer bankade den seg och torr. Därefter har man skurit till en kägla eller kula, ställt den på den värkande kroppsdelen och antänd den i spetsen, varefter den fått brinna färdigt eller till dess att den sprätt bort av sig själv.

För att hålla den lilla kulan på plats under bränningen – troligtvis också av

en eller annan magisk orsak – skulle den omges av en ring, t ex fingerhandtaget på en sax eller en mässingsring. Ringar tillverkades också av nävret och barken från en björkkvist. En mjuk, böjlig kvist av björk kunde också böjas ihop till en ring. Kvar på huden efter förbränningen blev då ett sår, till vidd och form likt käg-lans eller kulans bas. På brännsåren lade man avriven, papperstunn färsknäver, vilken byttes efter en eller ett par dagar mot en ny. Ur såret drogs då ut det vatten som förorsakade värken. Såret höll sig öppet under några veckor, men så småningom upphörde värken. Det sägs att behandlingen borde göras tre gånger, och att det gjorde mycket ont den första gången, mindre ont den andra och kändes inte alls den tredje gången.

Såväl samer som icke-samer använde flitigt denna metod, omtalad redan på 1600-talet.

Verksamt, skadligt eller verkningslöst

Man torde kunna konstatera att en del av de här beskrivna läkemedlen och behandlingssätten mycket väl kan ha varit verksamma medan andra snarast har varit skadliga och flertalet troligen helt verkningslösa.

En del behandlingssätt lever fortfarande kvar, även om den samiska folkmedicinen hade många inslag av övertro. Inte sällan skedde behandlingen tillsammans med läsning av magiska formler; ju värre en sjukdom var, desto större ansågs inflytandet av andarnas värld vara på sjukdomsprocessen, och riktigt svåra fall fick nåden, shamanen, ta hand om. Här ges emellertid inte utrymme att gå närmare in på denna viktiga religiösa, shamanistiska botgörning.

Samernas behandlingsnormer var formade efter sjukdomens förmodade natur. Samma sjukdom kunde behandlas på vitt skilda sätt, delvis beroende på olika behandling i skilda områden, delvis beroende på det förhållandet att de förmodade anledningarna till sjukdomen, inte symtomen, var de huvudsakliga kriterierna för diagnosen. Behandlingen var således anpassad till orsaken. Eftersom användningen av en speciell medicin ofta hade ett mytiskt ursprung som bildade underlaget för behandlingen är det svårt att skilja de irrationella övernaturliga elementen från de rationella i medicineringen. Sjukdomen sågs snarare som ett väsen än som ett tillstånd.

Placeboeffekt

Den moderna läkarkåren torde se med skepticism på samernas folkmedicin, men med tanke på placeboeffektens betydelse torde en positiv sak vara att samerna åtminstone trodde på den medicinbehandling de utsattes för. •